

آسیب‌شناسی وضعیت طراحان فرش اراک در دوره معاصر بر مبنای نظریه زمینه‌ای

چکیده

در بررسی وضعیت طراحان فرش اراک در دوره معاصر (دو دهه اخیر)، کاهش شدید تعداد طراحان و باقی ماندن شش کارگاه نیمه فعال در بازار سنتی شهر اراک نشان از وجود مسائل و مشکلاتی در جامعه طراحان فرش اراک دارد. با احتمال آنکه دلایل فراوان و متنوعی در ایجاد وضعیت کنونی طراحان فرش اراک دخیل است، روش نظریه زمینه‌ای به کار گرفته شده است تا از نظرات سلیقه‌ای اجتناب شود. بدین منظور، اطلاعات مورد نیاز به صورت مصاحبه عمیق نیمه‌ساختاریافته با جامعه آماری متشکل از شش طراح و همچنین شش تاجر یا تولیدکننده فرش گردآوری شده است. روش نمونه‌گیری طراحان، از نوع هدفمند معیاری و نمونه‌گیری تاجر، هدفمند گلوله‌برفی است. مصاحبه‌ها طبق روند نظریه زمینه‌ای، ابتدا با کدگذاری باز در سطح اول منجر به تولید مفاهیم و در سطح دوم منجر به تولید مقوله‌های متعددی شده است. در ادامه، با کدگذاری محوری و تحلیل آن‌ها، وجود ده مقوله هسته‌ای در پیدایش وضعیت نامطلوب طراحان فرش اراک موثر است که با تقسیم مجموع این عوامل در سه سطح خرد (نحوه عملکرد طراحان)، میانی (وضعیت تجارت فرش اراک) و کلان (تولید و تجارت فرش ایران در عرصه جهانی) می‌توان چنین نتیجه گرفت که وضعیت موجود جامعه طراحان فرش اراک در شرایط نامطلوبی قرار دارد که بر مبنای پارادایم تئوری زمینه‌ای، بیشتر این عوامل به نحوه عملکرد خود طراحان (شرایط علی) بر می‌گردد. از طرفی برخی آسیب‌ها نیز به‌طور غیرمستقیم برگرفته از مسائل تجارت فرش اراک و ایران (شرایط زمینه‌ای و تداوم روند حاضر) است. در نهایت پیامدهای این وضعیت نامطلوب، عدم نوآوری در طراحی فرش اراک و به تبع آن آسیب به پیکره تولید و تجارت فرش در این منطقه است.

اهداف پژوهش:

۱. آسیب‌شناسی وضعیت موجود طراحان فرش اراک.
۲. شناخت عوامل شکل‌گیری و پیدایش آسیب‌های وضعیت موجود طراحان فرش اراک.

سؤالات پژوهش:

۱. مهم‌ترین آسیب‌های وضعیت موجود طراحان فرش اراک کدامند؟
۲. پیدایش و شکل‌گیری آسیب‌های وضعیت موجود طراحان فرش اراک مربوط به چه عواملی است؟

کلیدواژه‌ها: فرش اراک، طراحان، آسیب‌شناسی، نظریه زمینه‌ای.

مقدمه

قالی‌بافی سلطان‌آباد از بطن یک جامعه روستایی رشد کرده و با سبک بی‌آلایش و آزاد روستایی خود، مجالی برای به تصویر کشیدن آزادانه ذهن و روان زنان روستایی سلطان‌آباد بوده که در ابتدا نیاز خانه‌های ایشان به زیرانداز را پاسخ می‌گفته و به قصد فروش و تجارت بافته نمی‌شده است اما به تدریج با صدور این قالی‌ها و استقبال خارجی‌ها و به شهرت رسیدن قالی سلطان‌آباد در خارج از ایران، بازرگانان داخلی و سپس شرکت‌های چندملیتی فرصتی برای فعالیت اقتصادی خود یافته و با سرمایه‌گذاری در قالی‌بافی این شهر و با احداث کارگاه‌ها و راه‌اندازی سیستم یکپارچه و بزرگ تولید قالی، قالی‌بافی را به یک صنعت پرسود بدل می‌نمایند. (صالحی و دیگران، ۱۳۹۹: ۲۱)

منطقه اراک در دوره قاجار با رونق اقتصادی فراوان ناشی از تولید و تجارت فرش به‌ویژه با فعالیت شرکت چندملیتی زیگلر^۱ با برندهای قالی سلطان‌آباد، ساروق، فراهان، مشک‌آباد و ... به بازارهای جهانی فرش وصل شد. این رونق اقتصادی موجب گسترش حرفه طراحی و نقاشی فرش و شکل‌گیری دفاتر طراحی متعدد، مملو از شاگردان و دستیاران بسیار، در حجره‌های کاروانسراهای بازار قدیمی اراک شد. اما پس از گذشت این دوران طلایی و در چند دهه اخیر، این حرفه با مشکلات متعددی مواجه شده است و طراحان در ابعاد مختلف اجتماعی، اقتصادی، رفاهی، سلامت جسمانی و روانی و ... وضعیت نامساعدی را تجربه می‌کند و تعداد دفاتر طراحی به شش کارگاه نیمه‌فعال در حجره‌های محقر و با تجهیزات فرسوده کاهش داشته است. گفتنی است در اکثر شهرها و دیگر مناطق قالی‌بافی کشور هم از تعداد کارگاه‌های سنتی طراحی و نقاشی به تدریج کاسته شده است. علی‌رغم تلاش‌های فراوان در قالب فعالیت نهادهای مختلف دولتی و خصوصی با هدف ساماندهی وضعیت جامعه فرش اعم از طراحان و بافندگان و رنگرزان و تولیدکنندگان همچنان این وضع ادامه دارد. ضرورت این پژوهش با هدف آسیب‌شناسی این وضعیت و شناسایی علل پیدایش آن، از این جهت است که وضعیت نامناسب جامعه طراحان فرش اراک می‌تواند بر تولید و تجارت فرش اراک تأثیرگذار باشد؛ چراکه ارتباط بین وضعیت طراحان از یک سو و وضعیت تولید و تجارت فرش اراک از سوی دیگر، رابطه‌ی مستقیم است. از طرفی، شرایط کنونی تولید و تجارت فرش، نیاز به نقشه‌های جدید، نوآوری و خلاقیت در طرح و نقش و ... اهمیت جایگاه طراحان و ضرورت مطلوب بودن وضعیت ایشان را به‌عنوان بخش مؤثری در زنجیره تولید فرش آشکار می‌سازد. بنابراین نیاز است وضعیت طراحان فرش اراک آسیب‌شناسی و علل آن‌ها نیز شناسایی شود.

در نظریه زمینه‌ای باید به این نکته توجه داشت که مرور پیشینه نه گویای مفاهیم عمده و نه ارائه‌دهنده فرضیه-هاست، بلکه مرور پیشینه، نشانگر وجود شکاف یا نوعی سوگیری در دانش موجود است و در نتیجه خردمایه‌ای برای مطالعه فراهم می‌آورد. به همین جهت توصیه می‌شود پژوهشگر تا حد امکان ایده‌ها و افکار خود را کنار بگذارد و مرور پیشینه، این سودمندی را دارد که در هنگام ارائه داده، ارجاعاتی به پیشینه می‌نماید تا حمایت بیرونی برای مدل نظری فراهم آورد (Creswell, ۱۳۹۱: ۲۳۱). پیشینه تخصصی به‌عنوان مأخذی از داده‌های بیشتر خوانده می‌شود تا با داده‌های به‌دست آمده موجود مقایسه شود. این کار سطح نظری را ارتقا داده و ساخت

^۱ Ziegler

تعاریف را بهبود می‌دهد. بدین ترتیب در پیشینه پژوهش حاضر به دو مقاله اشاره می‌گردد؛ در موضوع وضعیت طراحان، مقاله‌ای تحت عنوان «شناسایی موانع نوآوری در طراحی و تولید فرش دستباف اصفهان: رویکردی کارآفرینانه» (طغریایی، ۱۳۹۴: ۸۴) با روش توصیفی-پیمایشی عوامل عدم نوآوری در طراحی فرش اصفهان در پنج بخش اقتصادی، بازاریابی، فرهنگی، مدیریتی و تکنولوژیکی معرفی شده و بر مبنای آن‌ها یک مدل کاربردی نوآوری در حوزه فرش دستباف اصفهان ارائه شده است. در این پژوهش به جامعه طراحان به‌عنوان جامعه هدف پژوهش و وضعیت ایشان و عوامل آن پرداخته نشده و بر موانع نوآوری در فرش اصفهان به‌طور کلی تأکید داشته است. همچنین در موضوع نظریه زمینه‌ای، مقاله‌ای تحت عنوان «کاربرد نظریه زمینه‌ای در پژوهش‌های مرتبط با دانش بومی حفاظت؛ رویکردی برای پاسداشت میراث فرهنگی ناملموس» (رحیم‌نیا، ۱۳۹۵: ۱۵۱). با توجه به موضوع اصلی آن یعنی چگونگی انطباق این نظریه بر دانش بومی حفاظت، در پژوهش حاضر که حول محور دانش بومی طراحی فرش اراک با استفاده از نظریه زمینه‌ای می‌چرخد قابل توجه است.

رویکرد نظریه زمینه‌ای یک نوع روش پژوهش کیفی است که به‌طور استقرایی یک سلسله رویه‌های سیستماتیک را به کار می‌گیرد تا نظریه‌ای درباره پدیده مورد مطالعه ایجاد کند (Strauss and Corbin, ۱۹۹۰: ۷۴). وضعیت طراحان فرش اراک، مسئله‌ای چندوجهی است و نظریه زمینه‌ای می‌تواند روش مناسبی در درک مجموعه شرایط و عوامل مؤثر باشد. نظریه زمینه‌ای که با عناوین دیگری همچون «داده بنیاد» و «نظریه مبنایی» هم شناخته می‌شود، برخلاف تحقیق کمی، با نظریه موجود یا قیاسی آغاز نمی‌شود، بلکه هدف اولیه آن، کشف نظریه از طریق تولید روشمند داده است زیرا نظریه‌ای که از داده‌ها استخراج شود، بیشتر به واقعیت نزدیک است (Strauss and Corbin, ۱۹۹۰: ۷۶). روش مصاحبه عمیق، مهم‌ترین فن گردآوری داده‌های زمینه‌ای محسوب می‌شود. مصاحبه عمیق غالباً به عنوان مصاحبه نیمه‌ساختارمند معرفی می‌شود. زیرا محقق برخی کنترل‌ها را بر روی جهت و محتوای بحث ننگه می‌دارد؛ در حالی که شرکت‌کنندگان بر روی شرح دادن و یا انتخاب جهت‌های جدید اما مرتبط آزاد هستند (Morse, ۲۰۰۱: ۱۲۳).

در این پژوهش جامعه آماری شامل طراحان سنتی بازارچه قدیمی شهر اراک و تجار و تولیدکنندگان فرش اراک با میانگین ۵۹ سال سن و ۳۳ سال سابقه کار است. در گزینش طراحان از روش نمونه‌گیری هدفمند معیاری استفاده شده است. این روش مستلزم انتخاب مواردی است که ملاک مهمی را برآورده سازند (Patton ۲۰۰۲: ۱۴۳). در این روش، شرکت‌کننده‌ها توسط پژوهشگر دست‌چین می‌شوند، چراکه یا به‌صورت مشخص دارای ویژگی موردنظر هستند و یا غنی از اطلاعات در مورد خاصی هستند. این روش بیشتر زمانی استفاده می‌شود که نیاز به نمونه‌های خبره باشد (Boswell C, ۲۰۱۲: ۱۰۲). در بازار سنتی اراک، تعداد طراحان فرشی که هنوز کارگاه خود را به‌صورت نیمه‌فعال حفظ نموده‌اند، شش نفر هستند که از تمامی ایشان، مصاحبه انجام شده است. همچنین در مصاحبه با خبرگان و تجار فرش اراک با استفاده از روش نمونه‌گیری گلوله برفی، تنها با تاجرانی که از سفارش‌دهندگان اصلی نقشه به طراحان فرش بازار اراک هستند مصاحبه به عمل آمده است. به بیانی دیگر، نمونه‌های منتخب از تجار و تولیدکنندگان فرش، از طریق سه طراح کلیدی در زمینه موضوع مورد مطالعه، معرفی شدند و پس از مصاحبه با هر نمونه، این سؤال مطرح شده است که چه افراد دیگری را واجد شرایط

برای ورود به پژوهش می‌دانید و بدین ترتیب افراد بعدی معرفی و مورد گفتگو قرار گرفته‌اند. در تحلیل داده‌های خام موجود در مصاحبه‌ها، ابتدا با کدگذاری باز مفاهیم و سپس مقوله‌ها استخراج شده و سپس در مرحله کدگذاری محوری، مقوله‌های هسته‌ای مشخص شده‌است. در ادامه طبق پارادایم‌های تئوری زمینه‌ای، این مقوله‌ها به سه شرایط علی (نحوه فعالیت طراحان)، شرایط زمینه‌ای (تولید و تجارت فرش) و شرایط تداوم این وضعیت، تقسیم می‌شوند که در نهایت پیامدهایی را دربر دارد و در بخش تحلیل داده‌ها به‌طور مفصل به آن پرداخته خواهد شد. در پژوهش‌های کیفی صحت و اعتبار داده‌ها و یافته‌ها بخش مهمی در فرآیند پژوهش است (Creswell, 2012: 231). مواردی همچون حساسیت پژوهشگر، انسجام روش‌شناسی، متناسب بودن نمونه، گردآوری و تحلیل هم‌زمان داده‌ها، باعث می‌شوند تا حد زیادی دقت علمی تحقیق کیفی تضمین شود. در این پژوهش نیز از دو روش بازبینی مشارکت‌کنندگان و مرور خبرگان غیرمصاحبه‌شونده در پژوهش (چند نفر از اعضای هیأت علمی و پژوهشگران فرش) بهره برده و با کاربست نظرهای اصلاحی ایشان، ویرایش لازم انجام و مدل نهایی ترسیم شود.

نتیجه‌گیری

کارگاه‌های طراحی و نقاشی فرش اراک، به لحاظ کمی، با روند رو به کاهش فعالیت، در چند دهه اخیر، رو به انقراض و نابودی هستند و همچنین به لحاظ کیفی این کارگاه‌ها توان بسیار بالایی در طراحی داشته اما روش کار آن‌ها نه در طراحی و نه در بازاریابی و فروش و تجهیزات و ... به روز نشده است، این پژوهش به آسیب‌شناسی این وضعیت با استفاده از تئوری زمینه‌ای پرداخته است تا بتواند با شناسایی علل این وضعیت در برنامه‌های بهبود این وضعیت مؤثر باشد.

نظریه زمینه‌ای بر ضرورت ورود به عرصه زندگی واقعی برای کشف آنچه واقعاً در جریان است تأکید دارد و اعتقاد دارد که پدیده‌ها و اعمال انسانی، پیچیده و تنوع‌پذیرند و انسان‌ها در پاسخ به موقعیت‌های چالش‌آور، نقش فعال به خود می‌گیرند. طراحان فرش اراک، کنشگران و منبع اصلی تولید داده‌ها در این پژوهش می‌باشند که طبق روند تئوری زمینه‌ای در رقم‌خوردن وضعیت نامطلوب خود با مؤلفه‌های علی عدم مطالبه حقوق و منافع و استقلال مدیریتی، بازماندن از دانش روز و افت بازار کار، کاهش دستمزد طراحی و تنزل جایگاه اقتصادی طراح، محدود شدن به بازار فرش دستباف اراک، فرسودگی جسمی و روحی، تضییع حقوق معنوی ایشان، سهم مهمی دارند. همچنین مقوله‌هایی که بستر پیدایش وضعیت نامطلوب طراحان فرش اراک را تحت عنوان شرایط زمینه‌ای فراهم می‌آورد، ضعف در تولید و تجارت فرش اراک و در گستره وسیع‌تر، تولید و تجارت فرش ایران در سطح بین‌المللی و نبود یک نهاد مدیریتی واحد کشوری و ضعف در مدیریت فرش کشور است که مقاومت در برابر تغییر و تکنولوژی، سالخوردگی طراحان و عدم تزریق نیروی جوان و ضعف آموزش، موجب پایداری و تداوم نابسامانی این وضعیت می‌شود. در نهایت همه این عوامل پیامدهایی همچون عدم خلاقیت و نوآوری در طراحی فرش اراک و در نتیجه عدم موفقیت تولید و تجارت فرش اراک را در پی دارد.

بنابراین وضعیت جامعه طراحان فرش اراک به‌عنوان یک حلقه از زنجیره تولید و تجارت فرش اراک و در مقیاس کلان به‌مثابه بخشی از جامعه بزرگ تولید و تجارت فرش ایران از مسائل عمده‌ای که در گستره جهانی، کشوری و استانی، فراتر از جامعه فرش اراک، گریبان‌گیر فرش ایران است تأثیر پذیرفته و موجب می‌شود طراحان در بستری نامطلوب فعالیت نمایند. اما خود طراحان، در همین شرایط، با ضعف عملکردی و حرفه‌ای خود به‌ویژه در عدم به‌روزرسانی تجهیزات و مقاومت در ورود تکنولوژی به روش‌های طراحی خود، به نابسامانی شرایط خود بیشتر دامن زده‌اند. در نهایت، می‌توان گفت تزریق نیروی جوان متخصص و تحصیل‌کرده فرش چه در زمینه طراحی و چه در زمینه تولید با ایجاد پایگاهی آموزشی و تخصصی برای تبلیغ و ترویج اصالت‌های سبک فرش این منطقه امری ضروری است؛ چراکه نجات طراحی فرش این منطقه در گرو اقدامی جدی و مدیریتی مدبرانه است.

منابع و مآخذ:

رحیم‌نیا، رضا؛ قرائتی، مهران و زمانی‌فرد، علی. (۱۳۹۵). «کاربرد نظریه زمینه‌ای در پژوهش‌های مرتبط با دانش بومی حفاظت؛ رویکردی برای پاسداشت میراث فرهنگی ناملوس»، دو فصلنامه دانش‌های بومی ایران، شماره ۴، ۱۴۵-۱۷۷.

رسولی، آذر؛ مسعودی، امیدعلی و دلاور، علی. (۱۳۹۸). «سیاست‌های فرهنگی، هنری و تجاری قالی ایرانی دوران قاجاریه (۱۳۲۹ تا ۱۳۴۴)». مطالعات هنر اسلامی، شماره ۳۳، ۲۳-۱.

صالحی، سمیه؛ رشادی، حجت‌اله و نوروزی قره‌قشلاق، حسین. (۱۳۹۹). «تحول جایگاه اجتماعی زنان قالیباف منطقه سلطان‌آباد تحت تأثیر فعالیت شرکت زیگلر»، دو فصلنامه گلجام، شماره ۳۷، ۲۲-۵.

صور اسرافیل، شیرین. (۱۳۷۲). غروب زرین فرش ساروق، تهران: سروش.

طغرای، محمدتقی؛ نویدزاده، بهاره؛ عطا، علی و زکریایی کرمانی، ایمان. (۱۳۹۴). «شناسایی موانع نوآوری در طراحی و تولید فرش دستباف اصفهان: رویکردی کارآفرینانه»، فصلنامه گلجام، شماره ۱۱، ۹۲-۷۳.

کریستنسن، لاری؛ جانسون، برک. (۱۳۹۵). پژوهش آموزشی: رویکردهای کمی، کیفی و ترکیبی، ترجمه: نیره اسماعیلی و علیرضا کیامنش، تهران: علم.

ناصری، سهیلا؛ پیری، صدیقه. (۱۳۹۶). «تئوری زمینه‌ای: روشی برای مطالعه علمی و عملی توسعه و تغییر اجتماعی»، مجله مطالعات توسعه اجتماعی ایران، شماره ۴، ۲۰-۷.

Boswell, C. and Cannon, S. (۲۰۱۲). Introduction to Nursing Research. Burlington: Jones & Bartlett Publishers.

Charmaz, K. (۲۰۰۶). Grounded grounding theory: a practical guide through qualitative analysis, London: sage publications Ltd.

Creswell, J. W. (۲۰۰۷). Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches (۲nd ed.), London: Sage Publications, Inc.

Ittig, A. (۱۹۹۱). "Ziegler's Carpet Cartoons." Hali ۸۰ (April/May).

LaRossa, R. (۲۰۰۵). "Grounded Theory Methods and Qualitative Family", Research Author, Journal of Marriage and Family, Vol. ۶۷, No. ۴ (Nov), pp. ۸۳۷-۸۵۷

Morse, Janice. M (۲۰۰۱). Situating grounded theory. In R. Schreiber, & P. Noerager Stern, Using grounded theory in nursing, New York: Springer.

Newman, W, L. (۱۹۹۷). Social Research Methods: Qualitative and Quantitative Approaches, USA: Allen & Bacon.

Patton, M., Q. (۲۰۰۲). Qualitative research and evaluation methods) Third editioned. London: Sage publications Ltd.

Strauss, A., & Corbin., J. (۲۰۰۶). Principles and Methods of Qualitative Research, Basic Theory and Practices, Translation by Biouk Mohammadi, Tehran: Institute of Humanities and Cultural Studies.

Strauss, A & Corbin, J. (۱۹۹۰). "Basics of qualitative research: Grounded theory procedures and techniques" ۱st Edition. sage publication.